

ТУРСКИ ДОКУМЕНТИ У БОСНИ ИЗ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XV СТОЉЕЋА

(Историско-правни зборник, св. 2, Сарајево, 1949, 177—208)

У Историско-правном зборнику у Сарајеву објављена је непотписана збирка од 11 турских докумената са исто толико факсимила.¹⁾ Документи су поред малих и великих факсимила објављени у турском препису арапском буквицом и у преводу на нашем језику. Од тих докумената, према обавештењу које нам је писац дао, уз сваки документ посебнице, 2 се налазе у приватним рукама (бр. 1 и 2), а остали се чувају у фрањевачком манастиру у Фојници. Само три документа су сачувана у оригиналу (бр. 1, 2 и 9), остали су сачувани у овеном препису.

И у овој збирци документи су поређани као обично хронолошким редом. Мада је писац имао у рукама мој зборник Турских споменика, није усвојио облик који сам ја тамо дао документима. И код њега је прво број документа, па онда датум кад је састављен, издат или објављен. Датуми су, као и код мене, прво по хришћанској ери па онда по хиџри, али писац ове збирке докумената је овде поступио на свој начин и, по моме мишљењу, погрешно је што није усвојио мој начин. Код њега хиџриски датум је од хришћанског одвојен паузом, а место где је акт написан стављено је испред хришћанског датума, одвојено само једном запетом и на тај начин добијемо овакав облик:

2

Vize-Saraj (?), između 25 dec. 1471 i 3 januara 1472 — 10—20 redžeba 876

У мене је број документа на средини, у левом је углу датум по хришћанској ери, а у запади хиџриски датум. На тај начин се избегавају паузе које могу уносити каткад и забуну. Место, где је документ издат,

¹⁾ Историско-правни зборник, св. 2, Сарајево, 1949, стр. 177—208.

код мене је у десном углу. Регеста и историјат документа су и код њега писани као код мене.

Најгоре је у овој збирци преобраћање хиџр. датума у датум по хришћанској ери. И овај анонимус турске датуме још рачуна по декадама. Ја сам у Турским споменицима написао читаву малу расправу о томе како треба израчунавати датуме у турским документима.²⁾ Тамо је опширно изложено како се имају схватити арапске речи: eva'il, evasit и evahir, па би и јон, објављујући збирку турских докумената, ваљало да узме став у том питању: за моју тезу или против ње.

Његови на пр. датуми изгледају овако:

Бр. 3 у ориг.: fi evasit-i safer, sene 884. То значи: 4—13 маја 1479—11—20 сафера 884.

Бр. 4 у ориг.: fi evahir-i rebî-ul-ahîr, sene 884, а то по писцу ове збирке тур. споменика значи: 13—21 јула 1479—21—29 rebî'a II 884.

А у преводу изрично каже: »Ово је написано у задњој десетини месеца rebî ul-ahîr године осам стотина осамдесет и четврте«.

Бр. 5 у ориг.: fi evahirî şehîr-i zi-'l-kadet-i sene 886, а то код њега изгледа овако:

11—20 јануара 1482—21—30 zu-'l k'ade 886.

Бр. 6 у ориг.: fi ahîr-ir-rebieyn, sene 888, а то значи:

Између 29 маја и 9 јуна 1483—21—30 rebî'a II 888.

А у преводу (стр. 193): »Написано у последњој десетини другога од двају rebî'a године осамстотина осамдесет и осме«.

Чак ни овакви примери нису га могли вратити на прави пут:

Бр. 7 у ориг.: fi ahîr-i ramazan, sene 888, а то би му било: између 24 октобра и 3 новембра 1483—21—30 рамазана 888.

Бр. 8 у ориг.: fi evasit-i rebî-ul-ahîr, sene 901 и то би му одговарало: 29 децембра 1495—8 јан. 1496—11—20 rebî'a II 901.

²⁾ Тур. споменици, књ. I, св. 1, стр. 944—980 у чланку Исламско рачунање времена и датум у тур. споменицима.

Ја се овде нећу дуже задржавати на овоме питању. Сви разлози који говоре против оваквог схватања речи: *evail, evasit, evahig* и њихових варијаната наведени су у напред поменутој мојој расправи: Исламско рачунање времена и датум у тур. споменицима и много је састављач погрешно што се са њом није упознао раније, јер да је то учинио збирка му докумената не би оваква била.

Кад смо овде код датума, да напоменем да му ни они поуздано одређени датуми нису добро израчунати. Тако напр. у датуму документа бр. 9, који је написан 17 дана мес. зилхица 903 год., датум по хришћанском рачунању по Wüstenfeld-Mahler-овим таблицама није 17 августа 1498, како код њега на стр. 197 стоји, него је 6 августа исте године пошто је месец зилхице почео 21-VII-1498 и кад се на тај број дода 16 дана, колико је од првога протекло, излази 6 август 1498.

Мала је, истина, разлика, али датум у једном оваквом документу није споредна ствар, он се мора дати тачно. Документ бр. 10 написан је 19 дана цемази-ул-евела хиџр. 904 год., а тај хиџр. датум одговара 2 јануару 1499 год., а не 3 јануару како код овог нашег анонимуса на 1199 стр. пише.

Најзад бих молио за једно обавештење: шта му значи у датуму документа бр. 1 јуну S. L., 11. jula 1469?

Ја сам у свом зборнику Турских споменика, како је речено, место где је документ издат, стављао у десни угао. Тај начин писаца ове збирке о којој говоримо није усвојио. Можда он има зато нарочите разлоге. Он је име места стављао испред оних његових гломазних датума. Међутим, у царским ферманима, па и у писмима осталих крупних личности, нарочито у прво време, писана су имена места на крају акта. Имајући све то у виду, ја сам у свом зборнику онако поступио.

Што се тиче имена места писао сам их онако како гласе у српскохрватском језику. Арапско име Цариграда *Kostantiniyye* ја сам писао Цариград, *Ederne (Edirne)* — Једрене. Овај безимени писац и у томе је отишао својим путем и, мислим, погрешно је што је тако поступио.

Ферман бр. 9 издат је у Цариграду, а он је испред датума ставио *Istanbul*, а испод превода: »U rezidenciji Konstantinopol«. Тако и у бр. 10. Наш народ некадашњу турску престоницу зове одавно Цариград. Кома је баш стало до његовог грчког имена, треба да пише како су га наши стари писали:

Константинов град³⁾ или Стамбол, али народу је сасвим страни име Истанбул, па не би ни наш непознати писац ове збирке требало да га употребљава.

Исто тако мислим да би неке арапске речи које се употребљавају у турском и нашем језику требало да пишемо онако како их народ у нас изговара: хуџет а не *hudždžet* (бр. 1, 5, 7, 8); темесућ, а не *temessuk* (бр. 4); тескера, а не *tezkega* (бр. 3). Овако како сад радимо, нема никакве доследности: нити је ортографски нити фонетички. Пишемо напр. Мурат (бр. 2), али Бајезид (бр. 6).

Наш непознати писац неоспорно добро зна турски. Кад то кажем, мислим добро чита документа и добро преводи, бар судећи по овима које нам је дао у овој збирци, мада се у читању по неких места у њима и у њихову преводу нисам у свему могао сложити са њим.

То ћу показати на два примера: бр. 2 и бр. 9. Њих сам изабрао зато што су оба документа сачувана у оригиналу, а лако нам је на њима све то показати, јер нам их је писац оба дао у препису са арапским писменима, у факсимилу (табла I и VIII) и дословном преводу на нашем језику. Због изговора још би пожељно било да имамо и њихове преписе у турској латиници, али, и без тога, надам се да ћемо тај посао упоређивања извести како је најбоље.

Почињем са бр. 2. Анонимус мисли да у пенчи овога великодостојника Мурата пише: *Murad halledel-lahu iclafehu daima*. Тако, без каквих знакова интерпункције! Ја, међутим, овим својим остарелим очима видим да пише: *Murad bin Abdullah — ... murad daima!*

Како он рече у девизи Муратовој ја нисам могао прочитати једну, можда и две речи. То је нека Муратова жеља. Ту имамо и игру речи између особног имена *Murad* и мислене именице *murad* — жеља. Они који су мислили да је овај документ ферман султана Мурата II, сигурно нису погодили, али ја сумњам да је и безимени у праву кад мисли: прво, да је овај документ берат и друго да је овај Мурат иста личност са Хамеровим Хас Муратом, румелиским беглербегом, који би био од рода византиских Палеолога. Као што ће се из текста видети, Мурат је сигурно бег од два туга, по свој

³⁾ Исп. Ђ. Даничић, Рјечник из књижевних старина српских, књ. I, Београд, 1863, стр. 472 S. r.

прилици бег од босанског санџака, син »раба Божијег«, дакле по пореклу по свој прилици проистиче из јаничарског оцака.

На почетку 8 реда у факсимилу овога документа писац је нашао нешто што би могло бити као уел atisi или као једна реч уeratisi.

Како ју је он у истини читао, ми не можемо да знамо, док нам сам не би казао, али судећи по преводу тога места, он није тачно ни прочитао па доследно ни знао, него је то место превео онако по смислу. Ја сам претпоставио да ту пише уег иши и у том би случају значило: обрађивачи земље. Иначе све остало је, мислим добро прочитано, али није добро преведено.

Писац каже да оно у пенчи значи:

»Мурат, да му бог овјековјечи узвишеност!«

»Узрок писању писма и повод излагању ријечи је слиједећи:

»Услед тога што је посједник овога брата (mektüb) — Шир Мерд учествовао у војном походу (yoldaşlık), то је понос племенитих кнезова мој отац Исабег још раније дао у руке споменутог писмо (mektüb) напусту земљу по имену Доњи Тихомир (Dolni Tik(o)mir) под планином која се зове Романија у подручју Оловаца (Olovciya) у земљи Павловића (Pavli ogli vilayeti).

На то му је и понос племенитих кнезова, мој брат Ајасбег дао у руке писмо (mektüb). Он их је донио и нама показао; ми смо их уважили и издали у руке споменутог овај брата (hüküm) с тим да споменута земља, будући да на њој нико нема и да није ни на ком уписана буде у његовом посједу (tesarruf). Ко је буде сјао, жео и обрађивао нека даје десетину. Нека (mubtesarrifa) у овом нико не спречава и не смета. Нека нико не упада (у његов посјед) и нека га не смета. Тако нека знају и нека се на овај брата (biti) ослоне«.

Писано средином светога редеба, године осам стотина седамдесет и шесте.

У стану
Сарај у подручју
Визе.

По моме разумевању ова бујурулдија, а не брата, како каже писац ове збирке, гласи:

У пенчи: Мурат син Абдулахов — ... жељу вазда!

Узрок што је књига написана и што се писмом обраћа јесте ово што следује:

Зато што је притежалац овога писма Шир Мерд узимао учешће у ратним походима, понос међу племенитим заповедницима Иса бег раније дао му је у Павловићима вила-

јету, у околини Оловчије, у подножју планине зване Романија пусту земљу звану Доњи Текмир.⁴⁾

Поменутом мом оцу он је дао писмо. С тим у вези и понос међу племенитим заповедницима, мој брат Ајас бег у руке му је дао писмо. Доносивши га, нама га поднесе. И ми га уважисмо, па у руке поменутог ми издадосмо ову заповест, у смислу које поменута земља да се не пише ни на кога. Не само што се она неће никоме писати, него она има да остане у његову притежању. Ако је буде когод други сејао, жњео, да даје десетак.

У том погледу нико да не смета, да не прави тешкоће и да не насрће.

Тако нека знају. Писму нека поклоне веру.

Писано у средини благословеног редеба, године 876.⁵⁾

. (На факсимилу се једва назире нешто написано, али се не може прочитати)⁶⁾

*

Битна разлика у преводу између мене и писца ове збирке налази се у турском тексту: . . . Isa beg babam müşar İeyhinin eline mektüb virmiş, каже санџакбег Мурат. Да је онако како тврди писац, било би не као што горе пише него: babam İsa beg müşar İeyhinin eline mektüb virmiş. Овако како стоји, излази да је Муратов отац тај притежитељ писма Шир Мерд.

Што се тиче сродничких назива који се у овом писму спомињу babam, karındaşım да мислим да нису, како сувише брзо закључује писац: »Ништа више осим обичних фраза куртоазије не значе ни оне ријечи на маргини оног писма војводе Иса бега писаног на нашем језику које је објавио Трухелка, где Иса бег зове херцега братом и вој-

⁴⁾ У срезу тамнавском има и данас село Докмир. Према томе не мора се претпоставити да је ово име изопачено од имена Тихомир, како смисли писац у својој збирци, на стр. 184, нап. 5.

⁵⁾ тј. 28-XII-1471 год., по нашем речунању.

⁶⁾ Овај наш анонимни писац има врло живу машту. Он је на овом документу видео име писца где је акт потписан као да пише турски: Saray, tabi-i-Viza (стр. 183) иако у напомени 10-ој, на стр. 185 каже: »Читање имена ових мјеста није ни мањко сигурно, јер су и на оригиналу и у споменутом препису потпуно истрвена, односно откинута«. Кад ствари тако стоји, ја се питам како ли их он онда измисли?

воду Петра синовцем» (стр. 184, нап. 4). Ни у овом као ни у оном писму на нашем језику сроднички називи нису фразе употребљене из куртоазије, него је реч о истинском сродству, али о томе је требало прочитати још понешто, па после тога добро промислити и тек онда изрећи тако аподиктички суд.⁷⁾

За решавање проблема који се поставља овим писмом било би, може бити, од пресудног значаја да знамо ко је тај Шир Мерд.

У вакуфнама медресе и имаџета задужбине Иса бегана Исхак бегова у Скопљу, која је озакоњена две године пре овога писма, тј. 10-VIII 1469 (поч. сафера 874), завештач Иса бег поставио је за директора (nazir) вакуфа свога ослобођеног роба, неког хаџи Шир Мерда, коме је за ту службу одредио лепу плату од 10 аспри на дан. Па је тај исти хаџи Шир Мерд ту исту Иса бегову вакфију као сведок и потписао пред судом заједно са многим угледним људима.⁸⁾

По томе бисмо могли претпоставити да је у писму о коме расправљамо могла управо бити реч о томе човеку, али тој претпоставци насупрот стоје две крупније сметње. Ако је Мурат његов син, како по моме разумевању из писма излази, не можемо претпоставити да му син није знао да је његов отац хаџија, па ту титулу писац у акту о коме говоримо никако не би смео заборавити да му је уз име напише.

Друга можда још јача сметња јесте та што Мурат у својој пенци не каже да је син хаџи Шир Мерда, него да је син »раба божијег« (Abdullah).

Овај Иса бегов ослобођени роб могао је бити и хришћанин, али пошто се у вакуфнама помиње као хаџи Шир Мерд значи да је претходно прешао у исламску веру, па се после тога посетио света места и постао хаџија. Зар све то не би знао његов син Мурат, кад би тај Шир Мерд био заиста његов отац!

Шир Мерд како изгледа и није било име једног правоверног муслимана, него му је то персиско име неко наденуо као робу, а значило би нешто као наше име Храбрин, Рабрин. Он је додуше могао бити и ванбрачно дете Иса бегово, рођено од неке немуслиманке робинје, његове милоснице (царџије). Он је исто тако могао имати и хриш-

⁷⁾ За доношење правога суда у читању оне белешке на маргини Иса бегова писма на нашем језику требало је прочитати не само то писмо него и писмо на турском језику објављено у мојим Тур. споменницима, бр. 16, стр. 65 и коментар на стр. 67 у нап. 1.

ћанско крштено име, па зато је Мурат, ако је његов син, рекао да је син »раба божијег«, али све су то само претпоставке, а питање сродства у овом писму и надаље ће остати отворено, док се не би негде на другој страни нашао још неки податак. Но једно је, мислим, за сада начисто изведено: овај Мурат није Хас Мурат паша, нити је син румелиски беглербег, како се тврди у овој анонимној збирци докумената.⁹⁾

*

Поред наведене Муратове бујурулдије (докуменат бр. 2) пажљиво сам прегледао, према факсимилу (табл. VIII), упоредио турски препис и превод на наш језик документа бр. 9, чији се оригинал, како је речено, чува у архиви фрањевачког самостана у Фоџници.

По моме нахођењу безимени писац ове збирке овај је ферман сасвим добро прочитао. У читању само једне речи нисам се са њим могао сложити. Он на стр. 198 вр. 4 има реч *babaşlarımızde*, а ја на том месту видим облик *papaslarımızde*.

Иако мала разлика у читању, она изазива знатну разлику у преводу. Турски писари под утицајем арапског правописа писали су *b* и у случајевима кад су га изговарали *p*, пошто у арапској буквици нема посебног слова *p*. У овом ферману мени се чини писар је ипак на неки начин хтео да обележи *b* које треба читати као *p*, или се можда мени само тако чини. Он је *b* означавао сасвим малом тачком, а *p* је обележавао знатно већом тачком и зато сам ја ту реч прочитао *papaslar*, а не *babaslar*, како је чита безимени писац.

Главна се разлика између мене и њега налази у експозицији фермана која у оригиналу гласи:

Tevki'i-ı-refi'i-hümayun vasfı olicak malum oia kim: Şimdiki halde Novabri ve Sirabernica halki Kapuma adam günderüp: Şimdiye değin patrikler ve mednepolidler papaslarımızı dahi ide gelmiş değıller dir. Haliya gelüp akçelerin alup zülm ve hayf itdiler« . . . deyü bildürdi.

У мом преводу ово место би гласило:

Кад стигне високи царски ферман, нека буде знано: Сад је народ из Новог Брда и Сребрнице послао на моја Врата човека који извести: »До сада патријарси и митрополити нашим се поповима нису натурали. Сад узимају новац и чине зулум и неправде«.

⁹⁾ Тур. споменници, стр. 79, 123 и 126.

^{9a)} Историско-правни зборник, св. 2, стр. 182, бр. 2 у фегести, а исто тако и на стр. 183 у нап. 2.

Међутим то место у преводу безименог писца гласи нешто мало друкчије:

»Кад стигне узвишени царски биљег (tevki), примите на знање да су сада становници Новог Брда и Сребренице послали на моју Порту свога човјека који је овако извијестио:

»До сада патријарси и митрополити нису обичавали да се мијешају, (у права) наших свећеника (попова). Сада су међутим дошли, побирали свој принос (акче) и вршили насиља и неправду.

У оригиналу пише како је наведено код мене, а превод његов не само да није дослован него је унеколико и различан од онога што у оригиналу пише.

И овај непознати писац се у адреси овог фермана у првој врсти колебао код једне речи двоумећи како гласи. Једанпут му се учинила мадели а други пут mübeyüni, па се у преводу (стр. 97 и 198 вр. 15) одлучио за ону прву реч, а она друга не гласи mübeyüni него mübeyün у значењу показивачи, упућивачи и ја мислим да је погрешно што се одлучио за ону прву реч, јер не само што у оригиналу пише mübeyün него ту реч тако и сам смисао захтева.

У првој и другој врсти у тур. тексту има реч записана у облику прво N-v-b-r-i, а други пут ?-v-b-r-i (без тачке на првом слову, које у овом случају треба да је n). Састављач збирке име тога кадилука чита Nevbri (N-v-b-r-u) и мисли да је »сасвим јасно« »Nevbri«, а држи да не може бити никакво друго место него Ново Брдо (стр. 197, нап. 3 и стр. 198, нап. 1).

Ма да је у овом случају мало чудна веза Новог Брда са Сребрницом, ипак и после дужег размишљања нисам ни ја могао смислити никакво друго решење но да је ту деиста реч о Новом Брду. А зашто је иста реч транскрибована и у облику N-v-b-r-u ја и сад не знам.

*

Неугодно ми је, али се на крају морам задржати и на једној нелепој особини овога безименога писца. Он на један дискретан начин испољава неку врсту самохвалисања трудећи се у исто време да туђ рад умањи и потцени.

Од ових једанаест комада турских докумената које је објавио, девет се комада у овом облику објављују сад први пут иако је регесте њихових шест комада раније објавио др. Матасовић у Споменику Српске Академије наука, књ. XLVII.

Најстарији докуменат из ове збирке, бр. 1 превео сам ја на српски и објавио у Тур. споменицима 1940 год., стр. 74—77, бр.

22 и у напомени испод његове регесте ја сам поред осталог рекао: »Овај превод је састављен према једном препису узетом са фотографског снимка који се 1924 год. налазио у Земаљском музеју у Сарајеву.«

Анонимни писац пошто је користио моју регесту од речи до речи, а добрим делом и мој превод исте пресуде, у намери да подигне цену свога посла покушава да умањи вредност мога труда па каже: »Диздар је један препис уступио Гл. Елезовићу, који га је издао у преводу«. Па као да му је то мало било, него мало даље додаје како је некакав Мухамед-Енвери Кадиф имајући оригинал те пресуде у рукама извршио њен препис. О томе препису безимени писац има претерано високо мишљење, па је зато истакао: »Много је слабији препис који је имао Елезовић«. На крају је још једном подвукао како је мој поменути превод објављен у Тур. споменицима, стр. 74—77: »по непотпуном препису М. Диздара«.

Како се читалац из мога навода могао уверити, код мене пише једно, а анонимус причава друго. Не верујем ја да он није моју напомену испод регесте разумео, нити да ју је случајно криво схватио. Неко је вероватно тамо по Сарајеву причао како сам ја добио од те пресуде нечији препис. Међутим ја никакав препис од М. Диздара нисам добио, нити је он мени ма кад уступио било какав препис. 1924 год. ја сам у друштву са својим добрим пријатељем сад, на жалост, већ одавно покојним Шериф Мехмед ефендијом, тадашњим вршиоцем дужности муфтије у Скопљу, на путу у Дубровник у пролазу свратио у Сарајево. За време нашег кратког боравка у Сарајеву посетили смо и тадашњи Земаљски музеј. Том приликом М. Диздар као службеник музеја показао нам је један мали фотографски снимак ове пресуде о којој је овде реч. Кад сам видео да је из хиџр. 873 год. и кад сам у летимичном прегледу видео у документу имена муслимана са хришћанским именима родитеља, ја сам одмах са Шериф ефендијом приснуо да текст са фотографског снимка на брзу руку превидим. Сама ствар ме је много заинтересовала.

Једанпут ми се учинило да је муслимана било чак и по селима Босне можда и пре 1463 год., кад су Хусеин и Мехмед синови Павлови и Хусеин син Радивојеви могли 1469 год. бити пуноправни сведоци пред шеријатским судом.

И по фотографском снимку било је јасно да тај докуменат ни у оригиналу није добро очуван, али ми смо га преписали колико је то било могуће и мој превод који је об-

јављен у Тур. споменицима на стр. 74, под бр. 22 потиче са тога преписа, како је тамо и речено. Ако неко тврди друкчије, не говори истину.

А што се тиче преписа који је бољи а који »много слабији«, то је поглавље за себе. Ако то раде иоле послушници људи, сваки други природно је и треба да буде бољи од првога, први преписивач постаје у неку руку другог помагач у читању, дешифровању замршенијих места. Кад се има у виду да ми нисмо имали пред собом оригинал него један мали фотографски снимак његов, да ми нисмо имали ниједи други препис и превод његов, онда није чудо што је у моме препису остало више белих места, него што је у препису који је безимени писац сад објавио. Но при свем том кад се упореди мој превод са његовим преводом који је рађен по »бољем« препису, онда то треба да пресуди не ни он ни ја, него неко трећи.

Кад он преведе (код њега страна 181 у нап. 4) то изгледа овако: »Наш синор и граница је од Страјиника (Istrajinik) па право даље до Клисура (Kaşa Taşi).« У загради треба да су речи како су у оригиналу написане, али код њега нема једнообразности: прву је транслитерирао служећи се нашом латиницом, а другу тур. латиницом, једанпут са ј, а други пут са у, а требало је или: Kaşa Taşi i Istrajinik или: Kaşa Taşi i Istrajinik, а не шарати и на тај начин доводити читаоца у забуну.

Исто тако он нам дугује одговор одакле он зна да Kaşa Taşi значи клисура? Или можда код њега реч клисура има нарочито значење. Није му се свидео мој превод Кршна Стена. То је његово право, али онда је ваљало наћи бољу а не гору замену. У једном делу нашега народа крш, кршни значи што у другим крајевима: крас, красни. Зато мислим да мој превод тур. израза Kaşa Taşi боље одговара оригиналу него његова клисура.

И тако бих могао да ређам читав низ његових грешака.

Остаје да је Мухамед Мујаџић оригинал своје пресуде »поклонио« Dr. A. Schek-у и »ту му се замео траг«. А фотографски снимци Један у рукама поменутог Мујаџића, а други у рукама проф. и директора медресе »су загубљени«!

Нашој јавности остаје на вољу да се опредељује: за препис и читање Мухамед-Енвери Кадића или за мој и пок. Шерифа Мехмеда.

А о том хваљеном Кадићевом препису са оригинала сам нам је анонимни писац и нехотице дао сјајан доказ, како је тај ефенди-

ја преписивао и оно што у документу не пише (вид. код њега истр. 181 нап. 5). Један случај се могао да установи, а колико ли је других случајева могло бити које нисмо у могућности да проверимо. Па и оно чиме се безимени писац нарочито хвали да је у његову препису мање белине, ми нисмо сигурни да много пута није Кадић произвољно писао и оно што не пише или што друкчије пише. У нашем су препису међутим само речи које су поуздано прочитане.

*

Безимени састављач ове збирке докумената, ако је желео да нам објасни ко је тај Мехмед бег који се спомиње у овој пресуди, требао је озбиљно да приступи послу. Али он се не може обавити како треба само помоћу Трухелкиних Tursko-slovenskih spomenika dubrovačke archive, него се морају позвати у помоћ и друге, новије студије. У мојим Тур. споменицима, на стр. 67, нап. 1 и стр. 77, нап. 5 могао је видети генеалогску таблицу куће Јигит паше Исхак бега. Тамо би могао видети да је у кући Исхак бега Јигит пашиног Иса бег имао брата Мехмеда и два сина: Кебир Мехмед челебију и Сагир Мехмед челебију, исто тако и једног синовца Мехмед бега. И сви су они били санџакбези било босанског санџака било херцеговачког санџака или неког другог од суседних санџака. А за санџакбегове и валије босанске требало је погледати и у књигу E. de Zambaur, Manuel de géoméalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam, Hanover, 1927. Узев све то у обзир мислим, противно мишљењу анонимног писца (стр. 180, нап. 1) да 1489 год. Сагир Мехмед, син Иса бега Исхаковића није био тај Мехмед бег босански санџакбег, који се помиње у овој пресуди о којој смо говорили, како касним неосновано он мисли на стр. 181, бр. 23.

Него његова склоност да вредност туђега рада смањује, а своја преувеличава није се испољила само на документу бр. 1, он је то исто само мало друкчије учинио говорећи и о моме документу бр. 10, објављеном у мојим Тур. споменицима књ. I, св. 1, на стр. 27.

У уводу ове своје збирке тур. докумената из Босне (стр. 117 и нап. 1) он каже: »У Босни је сачувано врло мало оригиналних докумената из друге половине XV вијека, а и од тих докумената досада није ни један објављен. Гл. Елезовић могао је да у свој Зборник унесе само три таква документа. Па одмах затим у примедби испод текста додаје: »Та три документа су фолничка ахд-

нама (по једном препису Срп. академије наука који потјече из самостана Сутјеске), Ајас-бегова вакуфнама (по ранијем издању С. Кемуре) и једно његово издање Исабегове вакуфнаме по једном младом скопском препису. Потпунији и много бољи препис ове повеље налази се у кадском сицилу бр. 77 у Гази Хусревбеговој библиотеци у Сарајеву. Уп. Гл. Елезовић, Турски споменици, књ. I, св. 1. (Курзив је овде мој).

Као што се види иста болест тога писца и овде се показала. Он опет има нешто »много боље« од мене! У овом случају не тиче се документа који је он објавио, него документа који сам ја објавио, само што он зна да се много бољи и потпунији текст тога документа налази у сицилу сарајевском који се чува у књијници Хусрев бегове цамије.

Да је дотични писац ту вакуфнаму из сицила сарајевског кадије сад преписао, превео и објавио, још би се и могло говорити о томе који је препис бољи: мој или његов, преписан из сицила, овако он само проноси вест, али без икаква доказа само с провидном намером да на неки начин оклевета докуменат чији сам превод ја објавио. Да је он тај »потпунији и много бољи препис« објавио прапраћен својим преводом, читаоци које то питање занима могли би га упоредити и видети колико је истинито његово тврђење. Овако он потцењује мој препис а нико не зна са колико права он то чини. Чак и кад наводи у овом случају моју књигу, он то чини на начин како у науци није у обичају. Он наводи назив књиге, али без броја и стране. И сад кад се има на уму да Зборник о коме је реч има преко 1200 страна, мислим да не треба доказивати да је нужно било навести и број документа и страну на којој се он налази.

Ја сам у свом објашњењу испод регесте документа на наведеној страни рекао да је мој превод начињен са једног овереног преписа вакуфнаме задужбине Иса бега у Сарајеву, добијеног из Министарства царских вакуфа у Цариграду, а издатог под 18-II-1885 (3 цемази-ел-ула 1302). Уз то сам додао тамо да сам тај докуменат објавио раније у преводу са турским преписом арапским писменима у Гласнику Скопског научног друштва, књ. I, св. 1, стр. 170—176.

Овде није случај као код оне пресуде из села Дусине о којој смо раније поворили. Анонимном писцу је пружена могућност да узме тај препис из сарајевског сицила који је »потпунији и много бољи«, па да га упо-

реди са мојим преводом и преписом и на тај начин да нешто што је боље потисне оно што је горе и непотпуније. Место свега тога он се задовољио да са висине огласи да је мој препис непотпунији и лошији од оног који се налази у сарајевском кадском сицилу!

Препис вакуфнаме у сарајевском сицилу је потпун и добар, а оверени препис из архиве цариградског Министарства вакуфа (Evkaf nezareti) само за невољу је могао послужити, док није откривен тај текст у сицилу из ћутупхане Гази Хусрев-бегове цамије у Сарајеву!

У оној напомени 1, на стр. 177 меша се значење вакуфнаме и повеље, али ја мислим да је то настало неком пометњом, а неће бити посреди незнање.

*

Назад да кажемо неколико речи о документу који код анонимног писца носи бр. 11. И од тог необичног тур. споменика који су фрањевачки братри кроз векове на разне начине фризирали и китили, ја сам објавио један оверен препис у преводу и препису латинском буквицом подешеном за транслитерацију исламских текстова.⁹⁾ Као и обично анонимус је и овај мој посао потцењив, да би на тај начин његов добио у вредности. Говорећи о тобожњем оригиналу овога документа и његовим бројним преписима, не знам одакле он зна да је препис који се чува у архиви Српске академије наука примерак који је 1916 објавио Сејфудин Кемурџа у Сарајеву у књ. »Bilježke iz prošlosti bosanskih katolika i njihovih bogomolja po turskim dokumentima« на стр. 6 и то по београдском препису. Међутим мало раније је под бр. 4 рекао да је тај примерак који је објавио Кемурџа доспео у руке Трухелке, који га је послао Владимиру Ђоровићу за архиву Српске академије наука.

А кад говори о разним издањима овог документа, анонимни писац ове збирке спомиње мој поменути препис, но тако да ће сваком помислити да сам га дао писан ћирилицом и латиницом: (»такође латиницом по београдском препису с преводом«).

А што се вредности тога мога посла тиче, као што читаоци могу очекивати, он на крају каже: »Издања Кемурџе и Елезовића приређена су по непотпуну београдском препису«, а мој рад и Кемурџин је тако сложнио као да су једнаки.

Аутор ове збирке докумената између бројних варијаната ове »клетовне књиге«,

⁹⁾ Тур. споменици, књ. I, св. 1, стр. 1189, бр. 3 у додатку.

узео је за основу ону која се чува у музеју фрањевачког самостана у Фојници, који су неки хтели да огласе оригиналом. Само зато што тај примерак има коју десетину речи више од овдашњег примерка који сам ја употребио, он мисли да има право да прогласи мој препис за »непотпун« а свој за »потпун«.

Највећа разлика између наша два примерка налази се у следећим речима тобожњег оригинала, којих у моме препису нема. У четвртој врсти факсимила пише:

İhtiyatsız memleketimizde durular, ve kaçub gidenlere dahı emn-u-aman olular. Gelüp bizim hassa memleketimizde hauf sakin olub.

То место писац је превео:

»Нека они безбрижно станују у моме царству. А они који су избјегли (побјегли и отишли) нека су слободни и сигурни. Нека дођу и нека без страха станују у земљама мога царства«.

Мада у суштини ништа се не мења, ја бих горњи текст овако превео:

»Безбрижно нека у нашој земљи живе. И онима који су емигрирали даје се амнестија. Нека дођу и без страха нека бораве у нашој царској земљи.«

Кад се оригинал изгубио, тешко је рећи који је препис потпун а који непотпун. Документ који је као оригинал поднесен на потврду кадији од обеју Соли (Тузла) није садржавао наведени текст, иначе зашто би га кадија изоставио. Зашто не би било могуће да неко касније по нечијој наредбини унесе ту амнестију у садржај ове Фатихове и иначе доста фантастичне капитулације? Поменути уметак је могао бити у току времена унесен из неког акта о амнестији који је засебно био издат фрањевцима. О свему се томе мора добро промислити пре него што се нешто као поуздано тврди.

Остале разлике између ова два преписа мени се чини од мањег су значаја и ја се на њима сада нећу задржавати.

*

Да забележим још неколико ситуација пре него што завршим.

У турским речницима арапска именица *siyahat* тако је означена. Међутим путописе Евлије Челебије Турци зову *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* а не *Siyahatnamesi*, како пише безимени писац на стр. 185, у нап. 8.

У броју 5, стр. 190 факсимил таб. IV међу заробљеним поповима анонимус каже да се један звао Иван, међутим у факсимилу (вр. 5) пише Јован, а Франческо се не презива како он каже *Çubertić* него *Ц(ч) у б р а т и ћ*, без обзира на постојање презимена *Çubrelić*,

на које се он позива на наведеној страни у нап. 3.

У бр. 7, факс. таб. VI, по анонимусу стр. 195 помиње се кнез Иван а у факс. у вр. 7 у истини пише кнез Јован. Кад се чита Јурица, онда се мора читати и Јован пошто је њ у почетку речи једнако написано. При транслитерацији не сме се ништа мењати, него пренети овако како пише.

У бр. 8 на стр. 197, факс. таб. VII, име једнога сведока овај безимени писац чита *Krištofan*, међутим у факс. вр. 3 његово име пише Кристофан, па кад тако пише, тако нека и остане.

Исто тако тамо први се сведок не зове *Radesav*, како пише на стр. 197, него *Радосав*, како пише у факс. у претпоследњој врсти, у тој речи имамо не *he* и *chav* него два *vav*, само онај први је знатно мањи од другог. Доста је сумњиво да је он син Матин, како је безимени писац на наведеној страни забележио, истинита са знаком питања.

Онај сведок што за њим долази зове се Иван син Облеге, а онај трећи, Радич није син Рузничја, како мисли анонимус, него *he*, вероватно, то бити син Ружичића.

Гл. Елезовић

Глиша Елезовић, Селаникли Мустафа ефендија и његова историја (Глас САН СХСН, одељ. др. наука 96. Београд 1949, 73 --103).

Дописни члан Српске академије проф. Глиша Елезовић на I скупу Академије филозофских и друштвених наука 6 октобра 1947 приказао је свој рад под горњим насловом, који је објављен у Гласу САН.

Елезовић је одабрао једног турског историчара чије дело спада у најважније изворе за доба историје Османске империје, када је она у другој половини XVI и почетком XVII столећа почела да преживљава кризу.

Елезовић се потрудио да у самом делу — једином извору за живот овог турског историчара — пронађе елементе да прикаже биографију Селаниклија. Елезовић се није задовољио оним што су други пронашли него је пришао самостално испитивању текста код Селаниклија.

Саопштење о резултатима својих испитивања Елезовић започиње тврђењем да Мустафа није био родом из Солуна. Он мисли да је Селаникли био из наше земље, и то највероватније из Босне. За то своје мишљење сам писац вели: »Морамо признати да су наши разлози у овом питању недовољно убедљиви и, док се не би нашли јачи

докази, наше би мишљење остало само као једна смела претпоставка». Елезовићеви докази су, међутим, неубудљиви. Елезовић полази у свом закључивању од претпоставке да су Хамер и издавач Лутфи паша назвали Мустафа ефендију Selânikî (Солуњанином) на основу једног места у његовој историји где се каже да је његов отац умро у Солуну. Елезовић се није потрудио да утврди да ли на рукописима Селаникијеве историје стоји наслов како га наводе Хамер и Лутфи паша. Он вели: »На основу чега је Хамер писца ове историје назвао Солуњанином (Selânikî) сад не можемо знати, док не би видео њен рукопис који му је дошао до руке«. Елезовић је могао лако утврдити да бечки рукопис Селаникијеве историје носи баш наслов исто као код Хамера, тј. تاريخ سلاينكي

(Flügel II, 246, број 1030). Са мало труда се могло утврдити да ли цариградски рукописи носе исти наслов.¹⁾ За нас је, међутим, довољна чињеница да бечки рукопис носи наслов како га је дао Хамер. Али се Елезовић осигурао и од евентуалног утврђивања да у рукописима стоји наслов Tarihi Selânikî или слично. Он каже да је неко од преписивача могао крстити дело на основу места у Селаникијевом делу где се говори о смрти његовог оца у Солуну. Зар се тај преписивач, ако га је он крстио, није ослањао на традицију него тражио у једном скривеном месту у тексту да назове аутора! Ја мислим да први разлог за »смелу претпоставку« Глише Елезовића не може опстати.

Елезовић се позива на неке стране речи које употребљава Селаники. Зар је чудо што један Солуњанин употребљава kadîrga и kalîta за врсте бродова или што употребљава реч erganon за оргуље, kilender за кондир, lonsa (лонца) итд. Шта више, Елезовић тврди да неке турске речи које употребљава Селаники нису толико у употреби у чисто турским крајевима него да су више у употреби у нашим, и то такве речи као што су alay bayrağı, kir çat²⁾ итд.

Ето, мени се чини да баш речи које наводи Елезовић пре говоре за то да

¹⁾ То што у издању Лутфи паше стоји: Tarihi Selânikî li Mustafa efendi, доказује донекле да и цариградски рукописи имају исти наслов, јер се ово може схватити само као: »Историја Селаникијева« од Мустафе ефендије.

²⁾ У чувеној народној песми из Анадолије, која је позната и студентима оријенталистике код нас, Türkmen kızı стоји: Kir atimin nâh yoktur.

се ради о Солуњанину него Босанцу. Како се може из употребе речи kadîrga или kir at закључити да је неко Босанац? Напротив, може се наслутити да није.

Једино што од навода код Елезовића може да дође у обзир то је тврђење д-ра Садри Максуди-а у предавањима из историје турске књижевности да је Селаники рођен »према једном предању« (bir rivayete göre) у Босни и Херцеговини. Али, како је оно наведено не може послужити као доказ. Елезовић сам каже: »По чијем је причању овај професор турске књижевности написао ову примедбу у поменутом табацима није казано и ми то морамо закалати«. Извесну вредност као доказ има указивање да се Селаники познавао добро са Босанцима и да су га они претежирали. Јасно је да је то врло слаб доказ.

Елезовић није успео да докаже своју основну тврдњу да је Селаники Босанац. Али је он употребом текста Селаникијева дела успео да исправи неке друге тврдње о животоу аутора историје. Извесне исправке Елезовића су на месту, као на пример, да Мустафа ефендија није био читач корана (Koranleser), већ да је био силихдар, да је он друговао са Кизил Ахмедли Шемси пашом, а не са Шемси Ахмед пашом и томе слично. Елезовић је такође успео да прикаже из текста историје животни пут Мустафе еф. Селаникија далеко потпуније него писци који су раније писали о Селаникију.

Елезовић се потрудио да утврди шта је Мустафа ефендији служило као извор. Он истиче да су Мустафа ефендији, код онога што сам није доживео, као извор служили искази очевидаца које је он критички употребио и извесни званични документи до којих је он могао доћи. Елезовић се потрудио да утврди која је историска дела Селаники употребио. Са сигурношћу је Елезовић утврдио да је Селаники познавао врло добро збирку Феридун-беја Münşeat-ü 's-selâtin. Селаники је познавао историографа Садудина, а вероватно и Алија, писца чувене историје Künh-u 'l-ahbar. Али нема трага у његовом делу да је те турске историографе употребио. Из његова дела ипак се даде закључити да је он читао »главне турске и перзиске историје«.

Оцена коју даје Елезовић Селаникијеву историју као историском извору није сасвим потпуна. Он је споменуо да је Селаники писао своје дело као дневник. Споменуто је да су извесни описи догађаја врло рељефни, као опис заузимања Сигета. Истакао је да је Селаники знао да изабере очевидце и да

употреби документе, па да је саопштио и садржај неких од њих. Али Елезовић не истиче главну карактеристику Селаникија као историског извора. Он не спомиње да Селаники даје врло важне податке о финансиском и економском положају Османске империје у времену када он пише и да је он по томе као историски извор највише цењен.

Бр. Бурђев

Иван Божић, Херцеговачки санџак-бег Ајаз. (Зборник Филозофског факултета Универзитета у Београду. Књ. I, 1948, 63—84).

У овом добро уређеном зборнику објављен је међу осталим и један прилог који је од интереса не само за нашу историју, него и за оријенталистику. То је студија Ивана Божића који на основу података Државног архива у Дубровнику освјетљава личност Ајас-бега, који је био три пута босански, два пута херцеговачки и једанпут ђустендилски санџакбег и играо знатну улогу у вријеме турског освајања Херцеговине. Ми смо до сада о њему и његовом дјеловању врло мало знали као што мало знамо и о многим другим турским намјесницима у нашим земљама из првог доба турске владавине.

Божић нам у својој студији на основу архивског материјала даје могућност да боље упознамо дјеловање Ајас-бега као херцеговачког санџака и уједно омогућује да се тачније датирају нека писма која су објавили Љ. Стојановић и Др. П. Трухелка.

Само Божић нема сасвим право кад тврди да се до сада »није могло тачно одредити ни време када је Ајасбег био намесник у Херцеговини нити да ли су босански намесник Ајаз и херцеговачки намесник Ајаз једна личност« јер је Др. Трухелка још г. 1911 у овом дјелу »Турско-словјенски споменици дубровачке архиве« (Сарајево 1911), одредио на основу дубровачких врела када је Ајаз-бег био први и трећи пута намјесник у Босни те први и други пута намјесник у Херцеговини, као и то да су Ајас санџакбег босански и Ајаз санџакбег херцеговачки једна личност. А што је проф. Глиша Елезовић у својим »Турским споменицима« (Београд 1940), мислио »да Ајас-бег, санџак босански није исто лице са Ајас бегом санџаком херцеговачким« то значи да он или није знао за резултате истраживања Др. Трухелке или их је игнорирао. Ти резултати нису, изгледа, познати ни Божићу који на основу истих извора потврђује, исправља и знатно употпуњује резултате Трухелкиних истраживања.

У објављеним изворима (види Божић н. м. стр. 64 нап. 7) Ајас бег се први пута спомиње 26 јула 1470 г. Трухелка је писао да је Ајас у љету те године наслиједио свога предшасника Иса бега Исхаковића (н. д. стр. 201) што Божић прецизира кад каже »вероватно је постављен за намесника у Врхбосни још у марту или априлу 1470 г.« јер и он као и Трухелка налази да се још »20 фебруара 1470 г. спомиње као намесник у Врхбосни Иса бег, али што да се 26 априла решило у Дубровнику да се пошаље посланство војводи Ајазу« што Трухелка није знао (Уп. Божић, н. д. 64; Трухелка н. д. 199).

Ајас бег је остао у Босни све до 9 јануара 1475. г. Трухелка му налази спомен у дубровачким записима у свакој години од 1470 до 1475 и тврди да се налази у части босанског санџака још и у августу 1475 г. Божић утврђује да су у другој половини те године извршене веће промјене међу санџацима. »За херцеговачког санџака постављен је Пашаит бег, а за санџака у Врхбосни Бали бег Малкочевић« (стр. 64). То је по Трухелки било прије 31 октобра 1475. г., јер се тога дана Бали бег спомиње као »sanzachus Verchbossanie« (н. д. 203). Божићева истраживања потврђују да се онај херцеговачки крајишник који се спомиње 10 децембра 1476. г. није звао Бајазитбег, како је читао Трухелка, него Пашајигитбег.

Кад Божић не налази спомена Ајасбегу »ни у објављеним документима ни у записницима дубровачких већа« »све док није постављен за херцеговачког намјесника«, он каже »можда је он тада вршио неку функцију на Истоку« (н. м. стр. 64, 65), али је ту превидио један документ који нам даје могућност да тачно одговоримо на ово питање. То је Ајасбегова вакуфнама коју је објавио прво С. Кемурџа (ГЗМ XXII, 1910, 622—623 и превод на стр. 623—624), а по њему Гл. Елезовић (Турски споменици књ. I, св. I, стр. 1145—1149). Ајасбег је своју вакуф-наму легализирао на суду негде у међувремену од 23 јуна до 2 јула 1477 г. па можда баш и 27 јуна како на основу својих неоснованих схватања ријечи еваџит мисли Елезовић. У овој вакуф-нами изричито стоји да је Ајасбег тада управитељ санџака босанског.

Према томе Ајасбег је опет био враћен на Босну и сједио на столица босанског санџака све до септембра 1477 г. 2 октобра 1478 Божић га опет налази у Херцеговини. Ајаз бег је могао бити по други пут враћен на Босну одмах последије 10 децембра 1476, када се задњи пута спомиње Балибег

као санџак врхбосански, и остати на том положају скоро све до 27 септембра 1477, када се у Врхбосни спомиње нови санџак-бег Сулејман, (ГЗМ 1913, 399).

Је ли Божић превидио овај моменат или га можда није усвојио тешко је рећи. Ово напомињем стога што су многи писци схватили оно мјесто у Ајасбеговој вакуфнама тако као да Ајас у часу легализације своје вакуф-наме није био босански намјесник. (Уп. Башагић, Знаменити Хрвати Боснијаци и Херцеговци у Турској царевини, Загреб 1934, 9; Скарић, Сарајево, 42 и Крешевљаковић, Високо, 22). Сматрам да су Кемура и Елезовић ово мјесто сасвим правилно превели и да се из тога поуздано зна да је Ајасбег у часу легализације своје вакуфнаме заиста био санџак босански. Тако схватање, како смо видјели, не искључују ни остали познати историјски факти.

Већ 2 октобра 1478 г. у Дубровнику се зна да Ајасбег долази за херцеговачког санџака, а његов претходник Сулејманбег посљедњи пут се спомиње 14 јула 1478. Ајасбега налазимо на том положају и 21 априла 1480 г. (Божић, н. м. стр. 65), али већ почетком јуна (тачно између 31 маја и 9 јуна) те године налазимо на том положају Пашајигитбега. Наиме поред онога фермана који је издао Елезовић (н. д. стр. 184—185) а који је употребљено Божић и у коме се Ајасбег спомиње као ђустендилски санџак-бег, постоји још један исто онако прост и неовјеровљен ферман од истог датума (који не мора бити 9 јуни као што хоће Елезовић) и о истом предмету, упућен херцеговачком санџаку Пашајигитбегу. Тај ферман нашао сам у Државном архиву у Задру и преписао га.

Божић даље утврђује да су годину дана касније опет настале измјене. Ајас је опет враћен на Херцеговину, а Пашајигитбег смијењен прије 16 јула 1481 г.

Негдје у то вријеме, ваљда последице освојења Новог, а свакако прије 28 јануара 1482 г. Ајас је постао паша и дигнут са Херцеговине прије 20 октобра 1483 г. када се већ спомиње нови санџак у Херцеговини Мустафабег.

Можда већ тада, а свакако прије 20 јуна 1484. г. Ајас је опет босански санџак. Тада му се губи траг. Трухелка мисли да је умро прије 10 јануара 1486. г. (н. д. 205), али како на Босни имамо новог санџака Сулејман бега већ 16 априла 1485, држим да је Ајас бег већ тада био мртав.

У даљим својим излагањима Божић нам даје све оно што се може извући из списа дубровачког архива о дјеловању Ајасбега

у Херцеговини од 1478 до 1483 и сасвим исправно примјећује да се Ајасова личност и дјеловање не би могли освијетлити с друге стране, јер за ово доба нема података ни у Цариграду.

Божић би заиста учинио велику услугу нашој науци ако би ова испитивања наставио, проширио и на дјеловање осталих турских намјесника у нашим земљама, којима много пута ни имена не знамо. Бар један поуздан описак свих тих намјесника је пријека потреба наше науке.

X. Шабановић

Dr. Osman Turan, Türkiye Selçuklularında toprak hukuku [Belleten XII, 47, Ankara 1948, 549—573]

Др. Осман Туран, доцент за историју средњег вијека, у својој наведеној расправи говори о земљишном праву код Селџука у Турској. Он је тај рад подијелио на пет одломака.

У првом дијелу констатује да су у исламским земљама настале велике промјене у политичком, друштвеном, економском и културном погледу, када су Селџуци завладали тим крајевима. То се је највише одразило у земљишној управи и аграрном праву. Он тврди да је селџучка држава успостављена на старој војничкој организацији и традицијама. За разлику од пријашњих исламских држава она је сматрала да војнички систем који се је ослањао на робове и плаћеничку војску није довољан за управу и војне циљеве њене империје. Организујући земље под својом управом према принципима старе турске војске они су успостављали војничка лена («askerî ikta-lar») и на тај начин завели један нов систем у војсци и земљишној управи. Али, велика селџучка држава није дирала у приватну својину на земљи, коју је базирала на шеријатском праву. Она није огласила земље државним, него се је задовољила завођењем новог система у земљишној управи успоставом војничких лена. А оно што вели Низамудмулк да сав мулк и раја припадају султану, треба схватити тако да заправо врховни надзор припада султану.

Међутим, у њим дијеловима Мале Азије који су освојени од Византинаца, гдје прије тога није био успостављен правни систем према шеријатском праву, земља је оглашена државном својином («devlet mülkü» — «mirî»), те су на овом подручју и војничка лена успостављена на тој бази. Овај правни карактер земље, који су Селџуци завели у Анадолији, остао је и у Османској империји па је протегнут и на Румелију. Али правни

законодавни рад у погледу регулисања правних односа на миријској земљи почео је у XV и XVI вијеку. Као правни основ тих аграрних закона узето је обичајно право («örfi hukuk») из времена прије тога, које је доведено у склад с исламским правом.

У другом дијелу расправе Др. Туран разрађује ову своју мисао о усвајању селџучког миријског режима од стране Османлија. Он подвлачи да у науци још није довољно објашњено питање, како је код Османлија настао режим миријске земље и да ли је тај систем постојао прије тога код Селџука и гдје му је извор. Узрок томе је поманкање извора о историји селџучке Турске, а и у шеријатско-правним дјелима из тога времена ништа се о томе не говори. Али поред тога на основу постојећих докумената може се доказати да је у селџучкој Турској постојао систем миријске земље. Сви документи из османског периода потврђују да су земље у Анадолији и Румелији потпале под прописе државне својине. С друге стране, оно што је утврдио проф. Др. F. Köprülü као и моја испитивања — вели Др. О. Туран — потврђује, да су Османлије задржали постојеће аграрне законе у присвојеним крајевима с подручја селџучке државе. У кануннамама како за земље у Румелији тако и за земље у Анадолији стоји, да земља приликом освојења није проглашена ни ушријом нити харацијом и да не спада у приватну својину, с којом би њен посједник могао слободно располагати, него да је миријска земља («arz-i miri»). Ту се под ријечима »приликом освојења« мисли на освојење Анадолије од стране Селџука. У погледу оглашавања земље миријском поступали су на исти начин и бејлуди на границама према Византији приликом нових освајања. »То ме је довело — вели Др. О. Туран — до закључка, да је аграрни режим код Османлија дошао од Селџука.«

Земље које се у селџучким вакфијама спомињу под именом »arz-i sultanî« (царска земља), »arazi al-iktaiye« (икта-земља), »arz-i divan al-kebir« (земља великог дивана) и »daly arazisi« јесу миријске земље, чија својина припада држави. Једино код одређивања граница појединих вакуфа у околици градова спомињу се земље које су приватно власништво. Иначе све остале земље називају се горњим именима.

Након провале Монгола и пада селџучке државе уздрман је икта-систем, а као посљедица тога многе земље у Анадолији постале су приватна својина. Касније (концем

XIII вијека) се је настојало да се ове земље поново врате у пређашње стање.

Када је селџучка држава била уздрмана нападом Монгола, туркменски беџи, који су на границама образовали мале државице скоро потпуно независне од селџучке државе односно од Илханија, организовали су та своја подручја према старим традицијама с војничким икта-има на подлози система миријских земаља. Пошто је престала власт Монгола, онда је овај режим проширен и на средњу Анадолију. Зато Османлијска држава, у којој је владао режим миријске земље приликом свог ширења у Анадолији није наишла на погешкоће у том погледу.

Послије тих констатација Др. О. Туран прелази на излагања о правном положају раје на миријској земљи у доба Селџука. Право државне својине састојало се у врховном надзору, док је сељак имао право да с њом располаже. На тај је начин држава имала пуну слободу у спровођењу своје аграрне политике. Она је могла у ново освојене крајеве да насељава турска племена, а с друге стране да не даје маха класним супротностима које би могле настати појавом земљишне аристократије.

Раја је располагала са земљом као да је њена својина, али је није могла продати, увакуфити нити поклонити. Она је била дужна да посједнику тимара даде одговарајућу пристојбу »тари« и није смјела оставити земљу необрађеном. Од прихода са земље сељак је давао један одређени дио ($\frac{1}{3}$ или $\frac{1}{5}$) посједнику војничког лена («икта») као и неке пристојбе (на пр. »çift akçesi«, »korçur« и др.) и ванредне намете («avariz»). Иако положај сељака није био најбољи, у упоређењу с феудалном Европом и другим исламским земљама био је добар. У исламским земљама владао је принцип приватне својине, али то право на земљи припадало је аристократској класи. Сељак је радио на земљи као обични радник. Исто тако у Анадолији у доба Византије народ је живио под много тежим околностима него касније под Селџуцима.

Иако су Селџуци спроводили принцип колективне својине на земљи, они су ипак у ограниченом сразмјеру допуштали и приватну својину на земљи. С правног гледишта те се земље, које су биле својина приватних лица, могу подијелити у двије врсте:

Прво је облик приватне својине у данашњем смислу. Власник ове («mülk») земље има потпуну слободу у њеном располагању: може је продати, увакуфити и поклонити, а након смрти земљу наслеђују ње-

гови наследници по шеријатском праву. У ову су се земљу убрајале њиве близу градова које су наводњаване, затим баште и воћњаци. Држава је од прихода с ових земаља узимала обичајне (законске) и шеријатске порезе.

Друга врста приватне својине на земљи потицала је одатле, што су селдучки султани својим заслужним људима уступали у потпуно располагање поједине миријске земље. Држава је своја права на тим земљама препуштала тим личностима. Али својина на оваквим земљама није у потпуности права својина као што је код прве врсте. Ту се заправо ради о уступању држ. пореза на миријским земљама приватним лицима. У селима која на овај начин из стања мирије прелазе у стање мулка, а из стања мулка у стање вакуфа, право раје остаје нетакнуто. Оно што је раја прије давала држави или посједницима *икта-а*, сада даје посједнику *»mâlikâne«* или управитељу вакуфа.

На крају Др. О. Туран настоји да објасни из којег је извора потекао селдучки режим миријске земље. Он одбацује мишљење да је тај систем настао под утицајем Абасида или старе Перзије, јер би то исламски писци из тог времена знали. Исто тако погрешно је мишљење, да је османски тимар, који није ништа друго него наставак селдучког *икта-а*, потекао од византијске провиције.

Када се говори о постанку војничких *икта-а*, које су у исламском свијету установили Селџуци, онда се не може прећи преко тога а да се не испита друштвени и војнички живот тога народа у прошлости. Ако се извори једне установе коју је Јон наново донио не би истраживали у његовој структури, онда би то било супротно методу историјског испитивања. Зато Др. О. Туран сматра да је исправније да се поријекло миријског система и војничких *икта-а* тражи у друштвеном и правном животу Селџука прије него што су они завладали исламским свијетом. У вези с тим он истиче своје мишљење, да се узроци миријског аграрног режима и војничких *икта-а* могу објаснити старим турским схватањима о држави, затим начином живота и историјским чиниоцима који су омогућили освојење Анадолије.

Сигурно је да су старе турске државе, иако су биле дјеломично устаљене, посједовале неко схватање о својини земље према начину свог номадског живота и према својим традицијама. Код номада важност земље је у томе, што им она служи као испаша за стоку. А пошто испаше треба

да буду у власништву не приватног лица него племена или заједнице, то се овдје може говорити о заједничкој, колективној својини и о њеном искориштавању од стране породица које припадају тој заједници.

Ова колективна својина постојала је код Туркмена, а према томе и код Селџука прије него што су они у XI вијеку дошли у исламски свијет. Зато — вели Др. О. Туран — ми ту чиниоцима, што Селџуци након освојења Анадолије нису усвојили приватну својину на земљи, сматрамо да је то наставак наведене традиције у погледу земљине својине, како је она усвојена у старом турском праву, а која је прешла у исламско-турско друштво у једном савршенијем облику.

Нема разлике у томе, што у племенском уређењу земљишна својина припада племену, а што у развијенијем политичком друштву припада држави или њеном представнику цару. Према старом турском схватању о држави владар (*»каган«*) се по праву сматра као *»отац«* (*»baba«*) за цио народ. Из тога произлазе неке његове обавезе (као што је давање говзи, брига о њиховом животу, о храни и настањивању). Он је представник друштва и колективне својине, а у племену тај положај заузима старјешина племена. Према обичајном праву (*»töre«*) и управа са земљом припада њима. У вршењу државне управе, која је базирала на војничкој организацији, у убирању пореза и купљењу војске племенске су старјешине каганови представници.

Преносећи ту своју традицију и схватање о држави и њеној организацији на једну исламску империју, Селџуци су своју земљишну управу и њену својину из номадског периода удесили према структури једног напреднијег друштва. Војнички *икта-и* који су успостављени према новим условима империје уступани су туркменским беговима који су били старјешине старих племена и турској војничкој класи.

Главни чинилац који је потакао селдучку државу да примијени миријски режим у Анадолији јест ова народна традиција о земљишном праву и управи. С друге стране то су нужно изискивали историјски и социјални услови, који су припремили освојење Анадолије. Селдучки Турци док су били у *Maveaennehr-и* у Хорасану видјели су социјалне и економске супротности које су постојале између богатих посједника земље и сиромашних народних маса. Исто тако запазили су посљедице социјалне кризе у Анадолији под управом Византије.

Преносећи свој систем селџучка држава имала је у виду и остварење својих практичних циљева. Њихови султани морали су да ријеше и проблем да настане масе Огуза, које су стално придлазиле и правиле у исламским крајевима неприлике како за државу тако и за становништво. Рјешање овога проблема било је могуће, ако држава земљишту својину удеси према својој старој традицији, тј. да је задржи у својој руци.

Настаје питање, да ли је стављање земља у Анадолији у стању мирије испроведено постепено или је то резултат неког закључка султана и његових научењака. Одредити ово засада је немогуће. Можда је то резултат рада на организацији империје у доба Меликшаха. Постоји могућност да су још тада војнички иктаи у Анадолији успостављени на миријској земљи. С овом претпоставком вјероватно су се султани и исламски учењаци користили установама исламског права и послужили правном аналогijом, да је и други халифа Хазрети Омер приликом освојења Ирака усвојио систем миријске земље. На тај су начин они могли да доведу у склад исламско право и обичајно турско право.

Укратко речено режим миријске земље који је постојао код Османлија дошао је од Селџука, за који су они сматрали да одговара њиховој традицији о земљишној својини и историјским, социјалним и економским условима на освојеном подручју. Зато су га они примијенили и удесили према потребама друштва.

То је углавном садржај горње расправе. Предмет је свакако од научног интереса, јер се ради о правном карактеру миријске земље и њеном успостављању од стране Селџука, а касније и од Османлија. Др. Осман Туран настоји да докаже, да извор миријске земље треба тражити у структури старог друштвеног живота прије него што су Селџуци дошли у исламске земље. Што се тиче правне природе миријске земље, он се у тај проблем не упушта, иако је једно с другим повезано.

Стварно приликом испитивања аграрног система који су завели Селџуци потребно се је осврнути на њихов друштвени развој прије тога. Али исто тако треба пажљиво испитати и друштвену структуру подручја на коме се успоставља тај систем. Др. О. Туран даје важност првом док се овога врло мало дотиче. Међутим ако се проблем не обухвати са свих страна, не може се доћи до сигурних резултата. Баш због тога и сам писац не зна, када је и како спроведен си-

стем мирије, да ли одмах или постепено, да ли су се државни руководиоци послужили установама исламског права или нису. У вези с тим он наводи, да је Хазрети Омер у Ираку примијенио систем мирије. Уствари то је у исламском праву једно спорно питање.

Зато мислим, да се правни карактер миријске земље и њено поријекло не може правилно поставити, што се сва та питања неће детаљно објаснити.

Хамид Хаџибегич

Dr. Mustafa Akdağ, Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiyenin iktisadi vaziyeti (Belleten, XIII-51, Анкара 1949, 497—568).

Др. Мустафа Акдаг обрадио је ову расправу о економском положају Турске у периоду стварања и развјетка Османске империје у два дијела. У првом дијелу износи опште економско стање, а у другом говори о пореском систему.

На првом мјесту он настоји да прикаже положај државе у свјетском економском поретку и њену економску структуру. Ту углавном износи слиједеће.

У вријеме доласка Турака економско стање у Анадолији било је доста слабо. Византија се налазила у великој новчаној кризи. А земљорадничко становништво било је притијешњено тешким порезима. Буржоазија у приморским крајевима на западу била се ојачала и преузела од Византије посредничку улогу у трговини с истоком. Иако су крсташки ратови оживили и појачали трговину у источном дијелу Средоземног мора, Византија и онај дио Балкана који је економски био везан за њу нису се тиме користили. Они су остали више мање по страни.

Турци су у крсташким ратовима имали доста губитака, али послје побједи код Малазгирта они су се много ојачали. Прилагодивши се новим економским условима почели су извозити ћилиме, платно, сухо воће, стоку, дрвену грађу и друго. Поред тога су с караванама с истока догонили разну робу на византијска тржишта. Византијско становништво у градовима Измит, Билецик, Изник, Бруса, Алашехир и др. било је везано за турско становништво у унутрашњости. И постепено Турци су постигли политичку превођ над економском унијом која се је развијала у сфери Мраморског и Егејског мора. Та економска база и јака социјална организација омогућила им је стварање Османске империје у њиховом даљем

развитку. Економско јединство које су образовали Грци на обалама Мраморног мора са својим купцима Турцима било је толико јако, да су неки градови још у доба Селџука примили турску власт без борбе.

Када је Мраморно море са Цариградом дошло у склоп Османске империје, онда је ово економско јединство још више ојачало и привукло на своју страну и Балкан. Хришћанско становништво ријешило се је тешких даћа које му је био наметнуо феудализам. Оно је постало слободан обвезник, његова права и дужности тачно су прецизирани у канун-намама. С друге стране турска војска морала је да подмирује своје велике потребе, што је повећало цијене пољопривредних артикала. Осим тога развили су се многи градови, а трговачки путеви продужили су се преко Балканског полуострва чак до Венеције, Аустрије, Мађарске и Пољске. И док је Анадолија у XIII и XIV вијеку стајала боље од Румелије, у XV и XVI вијеку Румелија заузима у томе прво мјесто.

Када је нестало Византије на подручју турске империје створено је велико економско јединство. Османлијска држава имала је све економске елементе који су јој били потребни за њен развитак. Жељезо, бакар, олово и друге важне метале држава је сама вадила и прерађивала. Она је имала најбољу ратну индустрију, а задовољавала је и унутрашње потребе. И поред тога што је с истока долазило много израђених ствари за одјећу, унутар државе развијала се је ткачка радност. У пољопривредним продукцима стање је било још боље захваљујући великој пространости и разним климатским подручјима. А географски положај и морски путеви пружали су могућност за јачу размјену добара. Али и поред тих повољних услова није постигнуто оно благостање које би се могло очекивати.

Као узрок томе М. Акдаг наводи, да се је посредничка улога у трговини између истока и запада штетно одразила у османлијској економици. На западу се је развијао обрт и занатство, те су њихови трговци куповали на турским тржиштима само сировине и намирнице. Насупрот томе трговци с истока доносили су робу, а нису ништа куповали него су купили злато и сребро. Тако је новац добивен са запада (наиме злато и сребро) за сировине и намирнице ишао заправо у руке трговаца с истока, а Османска империја вршила је само посредничку улогу и није имала од тога стварне користи. Подузимане су мјере да се забрани извоз злата, сребра и бакра на исток, али

и поред свих забрана то се није дало спријечити.

Своје економске везе са западом држава је ипак успијевала да боље среди. Када се је показала оскудица у сировинама, влада је забрањивала њихов извоз. Али и поред тога домаћа радност је често трпјела због оскудице у сировинама, а то је ишло у прилог трговцима који су увозили робу с истока.

Да би што боље приказао економско стање Турске, М. Акдаг даље износи развој новчаног режима од XII—XVII вијека и узроке пада вриједности новца. Затим прелази на повећање цијена, које је наступило због поремећаја у новчаном систему.

На почетку другог дијела своје расправе, у коме образлаже порески систем, М. Акдаг приговара европским писцима да при обради овог питања имају погрешан метод. Они на првом мјесту износе прописе исламског права и не познавајући добро историјских догађаја Османске империје често пута доносе погрешне закључке. Осим тога они на основу путописа из XVII вијека ствари уопштавају и протежу их и на ранији период.

Исто тако погрешно је, вели М. Акдаг, стварати неке закључке о државном јавном праву на основу вилајетских канун-нама, које су заправо порески закони. У вези с тим он анализира термине »raiyet« (раја), »sâhib-i raiyet« (господар раје) и »sâhib-i arz« (господар земље) и додаје, да је погрешно на основу ових израза претстављати Османску империју као средњевјековну феудалну државу.

Спахија није имао судске власти над рајом. У односима између посједника »dîrlik«-а (спахије, заими и посједници хаса) и раје, кадија и његови наџи имали су право надзора и контроле. А што се тиче њиховог права у административном погледу, једино су посједници слободних тимара имали да одржавају ред и сигурност на свом подручју. Зато су имали право на пристожбе зване »rûsum-i serbestiye« и на новчане казне (»cürüm ve cinaiyet«). Међутим држава је задржала за се 1) судску власт, 2) прикупљање главарине (»cizye«) и диванских терета (»tekâlif-i divaniye«), 3) извршивање смртне казне и 4) право да одузме »dîrlik« када хоће.

Тимари који нису слободни припадали су спахијама. У канун-намама спахија се теоријски назива »sâhib-i raiyet« (господар раје), али у ствари он је далеко од тога. Одржавање реда и сигурности припада санџакбегу и субаши. Од средине XVI стољећа су-

баша је престао да буде службени орган и прешао у службу санџак-бега. Према томе одржавање реда и сигурности припало је искључиво санџакбегу. Предност неслободних тимара над слободним састоји се у томе, што су први били наслеђени. Али за одузимање тимара постојало је толико разлога, да и ово право остаје већином теоријско.

Што се тиче санџак-бега, погрешно је да се он приказује (како то чини Heidborn) као феудални господар за читав санџак. На првом мјесту он је »sâhib-i ne'üyet« (господар раје) само на свом хасу, који он препушта свом војводи. И тај хас је њему као плаћа за његову војну дужност. А што се тиче управе, он је дужан да обезбиди ред и сигурност, а сви други послови припадају кадији. Ако се узме у обзир да је положај санџак-бега био привремен (изузев оних који су с њиме били у савезу), онда произлази да он није имао феудалног карактера.

Обрађивач земље био је дужан да даје порезе »tekâlif-i şer'iyek« (шерифатски намети) и »güsum-i örfiyek« (обичајне односно законске пристојбе). У канун-намама означена је врста и износ тих пореза. Већи део тих пореза убирао је спахија, али кадија је имао право надзора. Према томе спахија је само побирач пореза. А пошто он није имао других права што се тиче управе, то се за османски тимарски систем не може рећи да је сличан европском феудализму.

Пристојбе су од почетка рачунате у акчама и скоро се никако нијесу мијењале. На примјер 1430 године златник је износио 35 акчи. Тада је »resm-i beppak« износио 12 акчи, а »resm-i agnâk« на двије овце 1 акчу. Након 170 година, тј. 1610 године, златник је изашао на 120 акчи, што значи да је вриједност акче у сребру пала за 3,4 пута, али су наведене пристојбе остале исте.

Што се тиче диванских намета (»tekâlif-i divaniyek«) они нису обухваћени канун-намама. Они се нису ником уступали нити су издавани под закуп, него их је на читавој територији убирао сама држава не правећи разлике између града и села. За ове намете није био одређен сталан износ, него се је висина одређивала ферманом према потребама. Обавезници овога намета су мушкарци који имају земљу (сљаци) и кућу (праћани). Порез су прикупљали службеници, звани mübaşir-и, а сам је порез колесифициран у три категорије према имовинском стању пореских обвезника (»kâla«, »evzat« и »ednâk«).

Исто тако је прикупљана и главарина (»sizyek«). Њен износ се је такођер мијењао.

Надаље Мустафа Акдаг нам износи организацију прикупљања пореза. Посједници

хаса и зеамета слали су на свој »dirlik« војводе, који су порез прикупљали преко субаша. На тимарима који нису слободни порезе су убирали спахије и санџакбегови људи засебно сваки оно што му је у дефтеру било уписано као приход. Било је тачно одређено и вријеме убирања појединих пореза.

Порези који су припадали државној каси могу се подијелити у три групе: 1) »mukata'a«, тј. они који су се плаћали одсјеком, 2) царски хасови (»havass-i humâyûn«) и 3) дивански намети (»tekâlif-i divaniyek«), који су ван оквира канун-нама. За сваку од ових група постојала је посебна организација.

У XVII вијеку ови »mukata'a« порези сачињавали су најважнији државни приход и о њима су водили бригу вилајетски дефтердари. Ови су порези издавани закупцима или се је њихова управа водила путем повјереништва. У овом другом случају за сваку мукатау постављан је по један повјереник (»emin«) и писар (»kâtib«) и њима је одређивана дневница. Повјереници, који су били везани за вилајетске дефтердаре, слали су људе зване »âmil«-е у села, која су улазила у састав њихових »mukata'a« и на подручја гдје је требало да се ови порези уберу. Чиновници који су прегледали рачуне повјереника и од њих примали убрани новац и предавали га државној благајни звали су се »havâlek«. За инспекторе мукатаа постављани су људи из кадијских редова. Они су рјешавали спорове који су настајали између повјереника и њихових »âmil«-а с једне и раје с друге стране.

Управу над царским хасовима водили су или војводе или закупци. За примитак новца који би они убрали слали су, у својству »havâlek«, нарочито изасланици »muteferrika«. Овим чиновницима, који су се звали »hass-i humâyûn mübaşirleri«, давана је награда (»mübaşir akçesi«) у висини од 6% прихода. Али ово није падало на рачун државне благајне него онога који је држао царски хас.

Дивански намети и главарина купљени су преко »mübaşir«-а и писара. Они су бирали из редова »karikulu«. Нарочито за главарину слали су искључиво спахије из шест царских ескадрона. На име награде они су узимали 10% (»mübaşir maişeti«), што је ишло на терет обвезника главарине (»sizyek«).

Током времена настале су извјесне измјене у пореском систему. Опадањем вриједности новца почиње да се из темеља ремети порески систем јер се пристојбе установљене када је акча имала највећу вриједност нијесу мијењале. Када је овца продавана за 20 акчи, пристојба на једну овцу износила је пола акче. Када је цијена овце изашла на

100 акчи, пристојба је остала иста. Настаје питање, зашто власт није висину пореза доводила у склад с новим прометним цијенама.

Гледајући на многе догађаје још у доба Сулејмана Законодавца, можемо рећи да је Раја имала потешкоћа у погледу плаћања постојећег пореза као резултат економске кризе. Средином XVI вијека у Србији, Грчкој и Албанији примјећују се отворени устанци против пореза. Код притужби, које долазе са свих страна, и у споровима око пореза власт је скоро увијек осјећала потребу да поступи у корист Раје. Она није хтјела да повиси пристојбе, јер је знала да то порески обвезници неће моћи поднијети. С друге стране сама власт, која је била у оскудици новца, не би тиме ништа добила, јер су већину тих пристојби убирали посједници »dîrlîk«-а.

Међутим велики издаци и оскудица у новцу силити су државу да нађе изворе прихода. Да држава повиси пристојбе на земљама које су припадале царским хасовима, и муката'а-ма није било сходно, јер би у том случају и остали посподари Раје исто то тражили (као што је то био случај код повишења овчарине од половине на једну акчу). Влада је знала да измјена канун-нама према прометној вриједности акче неће дати добре резултате. Она се је стално борила против кадија и војних заповједника који су од народа наплаћивали веће пристојбе. С друге стране ова пражења у погледу повећања пристојби одбијана су.

Године 1548 златник је од 40 скочио на 60 акчи. Тиме су приходи од пристојби, како за држ. касу тако и за посједнике тимара, смањени за 1/3. Када је концем стољећа златник скочио на 120 акчи, онда је њихова штета износила 2/3. Држава је због тога подузела извјесне мјере за повећање својих прихода.

У задњим годинама султана Сулејмана Законодавца дата су упутства чиновницима који су вршили попис тимара (у ширем смислу), да издвоје све оно што прелази одређени износ сваког појединог тимара. Ти издвојени комплекси (»îfraz«) давани су под муката-у. Ово је — по мишљењу М. Акдаг — био највећи ударац тимарском систему. Осим тога повећане су таксе на декрете код постављања на извјесне положаје, што је у доба Мурата III претворено у званично мито. Да би се пак направила уштеда на дневницама (»ulûfe«), то су чуварима појединих тврђава давани тимари мјесто дневница. Све је то ишло на штету тимарског система, а циљ није постигнут, јер је у

сразмјеру опадања броја спахија држава била присиљена узимати војску уз дневницу, да би могла издржати у дугим ратовима, нарочито у доба Мурата III с Ираном и Аустријом.

Пошто је влада дошла до закључка, да пристојбе одређене канун-намама не треба повисивати, то је постепено почела повећавати диванске намете и главарину, што је искључиво припадало државној каси. У доба Мурата III почело се је с прикупљањем ових намета сваке године, те су на тај начин они уврштени у редовне обавезе. М. Акдаг наводи више примјера о повишењу трошка за весларе (као еквивалента за ову службу — »kûrekçi bedeli«), који се односе на санџаке у Анадолији и закључује, да је овај намет кроз 100 година повећан за 25 пута.

У погледу главарине (»sızıe«) М. Акдаг приговара неким европским писцима, да је она узимана према прописима шериатског права. Они наводе примјере из XVII вијека, у доба највеће кризе када је Раја тешко подносила овај терет, и на основу тога закључују као да је Раја била стално тиме притијешњена. Велика је грешка — вели М. Акдаг — претпостављати да је било исто стање и у три стољећа прије тога.

Износ главарине у доба Бајазида II, према канун-нама за Кајсерију, утврђен је са 26 акчи. Међутим када је Јавуз султан Селим освојио Сирију, циџа је износила 20 акчи. У данашње вријеме можда је она била и мања. Приликом ступања на престо Сулејмана Законодавца главарина је повишена на 25 акчи. А када је Мађарска освојена, тамо је за главарину одређено по 50 акчи, а то долази додатно што они нису давали ванредних намета »avâzîz« нити еквивалента за весларе (»kûrekçi bedeli«). Поред тога стање народа било је овдје боље. С друге стране главарина се узимала у Мађарској с куће на кућу, без обзира на број мушкараца.

Од 1545 године циџа се почиње повећавати. У санџаку Адана од 20 акчи (из доба Селима I) повећана је на 48 акчи. У доба Селима II главарина у Анадолији и Румелији повећана је од 25 на 30 акчи, а у вријеме Мурата III на 35 а касније на 40 акчи. У истом времену у Мађарској је повећана на 66 акчи.

Према шериатским прописима циџа износи 12 дирхема сребра за најсиромашније. Међутим у доба Селима I она је износила стварно 4 дирхема сребра, а за Мурата III 8 дирхема, што је за 1/3 мање него што је по шериату за најсиромашнијег. Ово је узето за мотивацију и ферманом од 1592 године

главарина је повишена. У њему се истиче, да би онај чија је материјална могућност преко десет хиљада сребра имао по шериату да даје 48 дирхема, тј. 384 акче; онај пак од 200 до десет хиљада 24 дирхема, тј. 192 акче; а онај чије је стање још слабије, а може да ради и привређује, 12 дирхема, тј. 96 акчи. Али пошто раја врши толико рада без награде, то не би могла поднијети да даје наведени износ, јер би то био зулум. Зато се главарина сваком повећава подједнако за 30 акчи. Тако је главарина повећана на 70 акчи. Уз то је наређено да се заједно с главарином узима и пристојба на вину у висини од 15 акчи. Ако се томе додају и други трошкови око прикупљања («tefavüt-i hasenek», «gulâmiye» и «hüccet akçesi»), онда укупно износи око 100 акчи.

Послије ступања на пријестоље Мехмеда III овај је износ повећан на 140 акчи.

Када је дошао Ахмед I приступило се је важним реформама у погледу пореза, а између осталог и главарине. Према једном ферману од 1604 године емини су мјесто одређеног износа од 140 акчи наплаћивали по 400—500 акчи. Осим тога од сваке овце узимало се по 5—6 акчи, што је било супротно постојећим прописима. Због тога докинута је ова пристојба за хришћанску рају, а као еквивалент за овчарину («agnâm bedeli») додато је на износ главарине од 140 акчи још 26 акчи на име «gulâmiye», што укупно износи 170 акчи. Овим се хтјело поправити стање хришћанске раје. У ферману се истиче, да се овчарина докида и да хришћани има да дају само 26 акчи без обзира на број оваца. Муслиманска раја имала је да даје од сваке овце 1 акчу, што са осталим трошковима износи на 100 оваца 122 акче.

Тако је држава нашла могућност да повећа своје приходе путем повећања наведених пореза и ламета.

Што се тиче крупних феудалаца, који су имали власт у својим рукама, они су остањајући се на силу узимали поједине пристојбе неколико пута веће него што је законом одређено. Ситни феудалци (спахије чауши и чувари тврђава који су имали тимар) су због смањења новчаних прихода осиромашили, једино их је спасавала натурална рента.

Тако се је од времена Мурата II измијенио порески систем као и установе које су се на њега налазиле, нарочито тимарски систем. Мјесто тога дошао је нови систем одређивања ламета према прометној вредности.

То је укратко садржај расправе, коју је написао Мустафа Акдаг. Ми ћемо се овдје осврнути на њен други дио, гдје се говори о пореском систему. Он нам ту износи доста важних података, које поткрепљује ферманима или «mühimme defter-има».

М. Акдаг приговара европским писцима да при обради ове материје имају погрешан метод. У том погледу сложио бих се с аутором, да се на основу путописа из XVII стољећа не могу доносити закључци о ранијем периоду. Путописи нису увијек сигурни историјски извори, али се ипак не могу потпуно заобићи.

Што се тиче приговорџа да европски писци на првом мјесту износ прописе исламског права о порезима, у томе бих се djelомично сагласио с њиме. Свакако Османска империја имала је овој историјски пут и према њему се је и развијала. Зато прописи исламског права о порезима који су примјенљиви у арапској држави нису механички пренешени. Али ако један пропис о порезу или ламету има свој извор у исламском праву, то треба истакнути, шта више треба пратити његову еволуцију и начин његове примјене у разним земљама. На примјер кад се говори о главарини («size»), коју су плаћали хришћани који нису вршили војне дужности, то се не може посматрати формалистички. Ферманом од 1592 године није се цизја могла одредити према ономе како је то било у доба Емевија и Абасија, јер је порески систем код њих био другачији. Он је био много једноставнији у упоређењу с пореским системом у Османској империји, који је био врло сложен. Ако би се направило упоређење, можда би се дошло до резултата, да је раја лакше подносила плаћање главарине од 48, 24 и 12 дирхема сребра у VIII стољећу, иако је тај износ био већи од онога који је наведеним ферманом одређен у Османској империји. Зато је врло добро истакнуто у ферману да не би било исправно одређивати висину главарине према вредности наведене количине сребра, јер је раја поред тога још бављала доста послова без награде. Карактеристично је да се у самом ферману вели, да би то био зулум.

Не бих се могао сложити с писцем у погледу канун-нама, да су то заправо порески закони. Ту се ради о односу раје према спахији, а то значи да нам оне служе за упознавање тимарско-спахијског система, на коме је стољећима базирала Османска империја. Зато се канун-наме не могу сматрати обичним пореским законима. Како се може рећи за спахију, нарочито у ранијем

периоду, да је обични побирач пореза, када је он имао право да врати на свој тимар рају, која је напустила земљу и оставила је необрађеном, односно да тражи нарочиту пристојбу »sıft bozan resmi«. (Види: ферман од 1045 = 1635 год. код мога превода Канун-наме султана Сулејмана Законодавца, Гласник Зем. музеја, Сарајево 1950, стр. 364—5, нап. 285.) — Колико су год канун-наме закони за порезе и намете, оне су исто тако и регулатори читавог тимарско-спахијског система. Овим не желим рећи да се само на основу њих могу доносити закључци о државној структури Османске империје. У томе М. Акдаг има потпуно право.

За оцјену турског тимарско-спахијског система важно је утврдити, у којој су мјери кадије имале право надзора над спахијом у односу на рају. То је свакако једно тешко питање, које захтијева овестранију анализу. Кадије су имале много ширу надлежност него што се обично мисли, када је говор о надлежности судова. Али не треба заборавити да је кадија поједине спорове рјешавао само онда, када би за то добио нарочиту заповијест и овлаштење.

М. Акдаг наводи, да су само посједници слободних тимара имали право на пристојбе зване »güsum-ı serbestiye«. То је тачно уколико се односи на њихове тимаре. Међутим на подручју тимара који нису слободни спахије су имали право на половину новчаних казни и млађарине. То значи, да су и они учествовали у побирању ових пристојби.

Што се тиче прелажења тимара с оца на сина, то није само теоријско него стварно право. Истина постојало је више узрока за одузимање тимара, али се је то сразмјерно ријетко догађало. Хас, зеамет и тимар били су везани за службу, али су зеамет и тимар припадали личности. То је основни принцип тимарског система. Једино хас је припадао положају и због тога је положај санџакбега и других државних органа био привремен, што је иначе важна чињеница.

Тачно је да се турски тимарско-спахијски систем у многим разликује од европског феудализма, али се не може порећи да има с њиме и додирних тачака. То би једна добра посредна анализа, која би била посвећена искључиво томе проблему, могла објаснити.

Расправа М. Акдага узета у цјелини пружа нам доста корисних података о економском стању Османске империје.

Хамид Хаџибеговић

И. Х. Узунчаршили, Osmanli Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı Анкара 1948. Стр. 632.

Већ дужи низ година истакнути савремени турски историчар професор универзитета И. Х. Узунчаршили бави се проблематиком устројства и организације Османске империје и појединих њених институција.

Турско историско друштво (Türk Tarih Kurumu), након објављивања фундаменталних дела проф. Узунчаршилија из поменуте области (Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtına methal, Osmanlı Devleti teşkilâtından — Kağıtkulu ocakları, Osmanlı Devletinin Saray teşkilâtı), објавило је 1948 год. (VIII серија број 16) и његово дело чији се кратки приказ овде доноси, а које третира два проблема: питање устројства административно-управног центра Османске државе и питање устројства турског поморства.

Ово значајно дело као и остала горе наведена, плод је ванредног труда и дугогодишњег рада на многобројним изворима и архивској грађи, архива Претседништва владе и Топкапу музеја. Архивски материјал, документе и дефтере аутор је користио у врло широком обиму, те се може рећи да је у овој књизи мало страница на којима не налазимо било у тексту било у напоменама документе дате у одломцима или у целини, а такође и цитате из сицида или разне податке, рачуне и схеме из дефтера и т. сл., што све, наравно, служи као аргументација појединих навода и закључака пишчевих.

За вредност дела од посебног је значаја чињеница да Узунчаршили базира своје поставке и поткрепљује их, (нарочито кад је реч о времену постанка појединих институција, звања и положаја у државној и административној хијерархији) канун-намама, и то не само најстаријим или темељним, каквим се могу третирати канун-наме Мехмеда II Освајача и Сулејмана Законодавца, већ и читавим низом других законских споменика који су у досадашњој пракси били мање или више познати и коришћени.

Поред тога, у овом делу је искоришћена и сва битна турска историографска литература, од које је довољно споменути само преко двадесет историја Османске империје, не укључујући у тај број низ летописа, монографија, путописа, биографских дела и дела с посебном тематиком итд. У неким партијама, нарочито из новије историје као и у поглављу о поморству, писац је користио у сразмерно малом обиму и дела савремених турских историчара.

Но премда је тежиште рада бачено на домаћу, изворну литературу и архивску

грићу, од стране аутора је поклоњена одговарајућа пажња основном, темељитом материјалу западно-европских историчара, на пр. делима Hammer-a, Gibbons-a, Belin-a, d'Ohsson-a као и старијим делима западњака (Ricaut, Thornton, Marsigli итд.) о тадашњем стању Османске империје. Доста простора посвећено је и одломцима из путописа старијих и млађих европских путника као што су Бертрандон дела Брокијер, Таверније, Марцелус, Оливије, Шесно, те Узунчаршили прави често врло занимљиве паралеле наводећи описе појединих институција, догађаја или церемонијала приликом разних свечаности онако како су их забележили и западњаци у својим путописима и успоменама и званичне књиге дворских канцеларија, званични и незванични летописци.

Овај огроман и документован материјал аутор је дао синтезирано, прегледно и са много систематичности и метода у излагању и тиме избегао све опасности детаљизирања и гомилања материје, које дела оваквог опсега у себи носе. Свака од многобројних институција изложена је развојно, од свог оснивања па преко разних трансформација у току векова до ишчезавања или прерастања у доба иза танзимата у мини-старства или одговарајуће установе.

Можда би се једино могло замерити аутору што у појединим партијама (као на пр. о великим везирима или о страним посланицима и амбасадорима на турском двору) посвећује и сувише пажње и простора церемонијалу и протоколу на двору и у дворским круговима.

Књига је подељена на четири одељка, од којих прва три чине целину јер говоре о организацији и структури централне управе и државне администрације, док четврти одељак о поморству претставља засебну студију и за нас је од мањег интереса.

Први одељак обрађује царски диван, највишу инстанцију одговорну за управљање државом, и његове канцеларије. Ове две основне теме разрађене су у двадесет и пет мањих и већих поглавља од којих се као најзначајнија наводе следећа: општи појмови о царском дивану, његовом оснутку и броју заседања у току једне недеље; опис зграде дивани хумајуна, његових чланова (о којима се детаљно говори у другом поглављу) и седница, као и посебно свечаних заседања дивана када су се султанима подносиле разне претставке, петиције и слично, или исплаћивали капукулу оаци и вршили пријем страних дипломатских претставника. Затим следе поглавља о дворским

канцеларијама, о руководиоцима тих канцеларија и разним дворским службама као што су вођење званичних историја, вршење дужности дворских тумача, обављање церемонијала на двору. На крају овог одељка налазе се поглавља о дворском архиву, о основним дефтерима дивани хумајуна и о дефтерхани.

Други одељак обухвата следећи материјал: о великом везиру и његовом заступнику, о везирима и другим члановима дивана — нишанцији и казаскерима, и о реис-ул-кутабу, доцније министру иностраних послова, о високој порти и њеном оснивању и на крају о страним посланицима и њиховим пријемима од стране суверена.

Најопширнија су поглавља о великом везиру и страним дипломатама. У око тридесет мањих поглавља износе се дивани које одржавају велики везири, њихове инспекције и обиласци разних установа, посете, свечаности и пријем приликом празника, плате и приходи, одеело и титуле. На крају се говори о особљу везиrowe канцеларије и о организацији претседништва владе.

Партија о посланицима и амбасадорима на турском двору састоји се из уводног дела и низа поглавља у којима се описују пријем страних претставника на двору од стране владара и великог везира, у току XVI, XVII и XVIII века, као и церемонијал приликом доласка претставника појединих земаља и предаје акредитива, а исто тако је посвећена пажња и турским изасланицима на страним, европским дворовима.

Трећи одељак обухвата структуру централног финансиског апарата. У уводном делу Узунчаршили излаже основне појмове о структури царских благајни и врстама пореза и намета у току векова, а посебно се труди да на основу материјала из архива Претседништва владе и Министарства финансија докаже постојање државних буџета још од времена Мехмеда II Фатиха и раније, и да тиме побије тврдње да је код Османлија први буџет донесен тек средином 17 века. У даљем излагању аутор прелази на дефтердаре, њихову порту и структуру њених многобројних канцеларија средине XVI и XVIII и краја XVIII века, а затим на устројство државних благајни. Посебно поглавље посвећује благајни низами џазида, установљеној за време Селима III за потребе реорганизације војске, а затим завршава овај одељак навођењем најважнијих од преко стотине финансијских дефтера и поглављем о организацији министарства

финансија. На крају су дата тумачења најважнијих финансијских термина.

Четврти одељак, који како је наведено претставља засебну целину, третира устројство османске морнарице, а састоји се из следећих најважнијих поглавља: о османлиским бродоградилницама (у Галипољу, Истанбулу, Бирецику, Рушчуку и на Суецу) и дунавској флоти, затим о људству бродоградилница, о адмиралима и вишим поморским официрима, о свечаностима приликом испловљавања флоте, о наоружању морнарице итд. Потом следе поглавља о разним врстама бродова, разним морнарским дужностима, о свечаностима приликом спуштања лађи у море, резиме о османској морнарици од друге половине XVI века наовамо и о оснивању поморске школе, а на крају су донесени преписи докумената који се односе на устројство турске морнарице.

Индекс је дат при крају књиге на 86 страна и састоји се из три дела: имена личности, имена места и колективних имена и термина. Књига је опремљена са 48 таблица односно 95 слика које илустрирају поједина поглавља.

На крају би се могло рећи да ово дело проф. Узунчаршилија и поред извесне дескриптивности у излагању, својим често потпуно новим чињеничним материјалом и методолошком разрађеношћу претставља знатан допринос како историској науци уопште, тако и универзитетској настави, те да заслужује да буде преведено на наш језик јер би се у многоме могло користити као помоћни уџбеник на нашим историским катедрама.

Душанка Бојанић